

Є. Ф. ПОКРОВСЬКА, В. Г. ПЕТРЕНКО,
Г. Т. КОВПАНЕНКО

Поселення VIII—VI ст. до н. е.
поблизу с. Хрещатик
на Канівщині

Поселення розташоване за 1,5 км на північний схід від с. Хрещатик Черкаського району і області. Розміщене воно на правому березі оз. Обиштин, в районі нижньої течії р. Рось, за 2—2,5 км від злиття

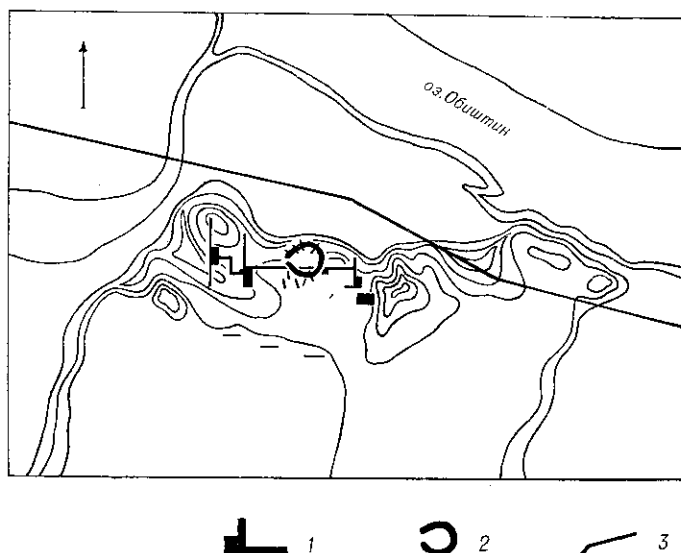

Рис. 1. Схематичний план поселення

1 — розкопки та траншеї; 2 — стародавній рів; 3 — дорога в с. Хрещатик.

її з Дніпром. Озеро шириною до 100 м є немою частиною річки. Східний край його вливається в Рось, а західний, більш вузький, заболочений і частково пересохлий, тягнеться кривою смугою протягом 1,5—2 км майже паралельно Росі і неподалік с. Хрещатик з'єднується з нею. Вдавнину Рось і оз. Обиштин, які зараз розділені високою піщаною смугою шириною від 100 до 180 м, становили одне ціле.

Берег, на якому розляглося поселення, являє собою піщаний мис прямокутної в плані форми, північний і східний краї якого підіймаються над заплавою озера на 3 м, а західний оточений луком, і тільки північно-східний кут його витягнений і підходить до озера (рис. 1).

Поселення відкрите в 1956 р. В. Г. Петренко. На закладеному нею в 1957 р. в північно-східній частині селища розкопкі виявлені залишки трьох печей, ями та численний керамічний матеріал, який дав можливість датувати поселення VIII—VII ст. до н. е.¹ Для виявлення меж селища, характеру житлових споруд, уточнення хронології роботи були

¹ В. Г. Петренко. Отчет о раскопках поселения у с. Крещатик Черкасской обл. и р-на в 1957 г.— НА ІА АН УРСР, № 1957/1-і.

² Роботи провадилися загоном первісноосіфської експедиції ІА АН УРСР у складі Є. Ф. Покровської (керівник загону), В. Г. Петренко та Г. Т. Ковпаненко, Богатько, О. М. Шульженко, Ю. В. Юрченка.

продовжені в 1958 р.² В результаті досліджень близько 1600 м² площі встановлено, що поселення займало північну, більш високу частину мису, розмірами 270 м (захід — схід) × 170 м (північ — південь). Культурний шар товщиною від 0,4 до 1 м, складався з сірого піску з прошарками попілу, насиченого археологічним матеріалом. У південній

Рис. 2. Уламки посуду епохи бронзи.

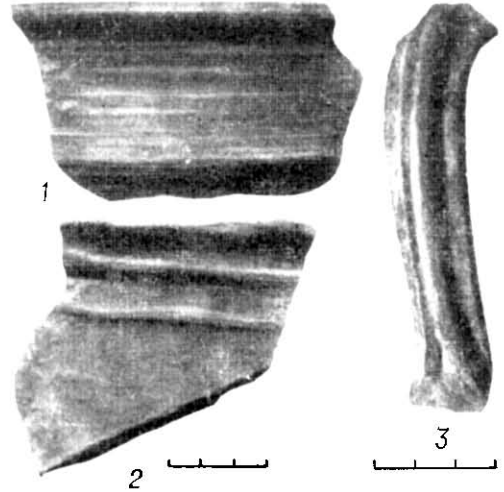

Рис. 3. Уламки посуду черняхівської культури.

частині селища культурний шар повністю розвіяний, і на слабо задернованій поверхні світлого піску містяться нечисленні уламки кераміки.

Поселення багат шарове. Крім культурного шару чорноліського та ранньоскіфського часу тут знайдено фрагменти посуду епохи бронзи (рис. 2), черняхівської культури (рис. 3), а в деяких місцях в північній частині селища культурний шар перерізали землянки ранньослов'янського часу (VI—VII ст. н. е.). Ці пізні пам'ятки значною мірою зруйнували культурний шар поселення. Проте і залишилися окремі цілі ділянки культурного шару, які дають повне уявлення про характер жител та господарство населення VIII—VI ст. до н. е.

Розкопи та траншеї, що були закладені в різних частинах поселення, виявили стародавній рів, залишки жител господарських споруд та ями. Численний керамічний матеріал, вироби з металу, кістки та кам'яно, знайдені при розкопках, дозволяють підтвердити належність окремих пам'яток до певного часу і виділити серед них більш ранні і більш пізні.

Культурний шар чорноліського часу (VIII ст. до н. е.) краще простежується в середній частині поселення (розкопи I та II, 1958 р.). Тут відкриті стародавній рів, залишки наземних жител, ями. До цього часу ми відносимо і уламки горщиків, предмети із металу, кістки, знайдені в різних частинах селища.

Рів відкритий в середній частині мису, біля його північного краю. Кільцем овальної форми він обмежував невелику рівну частину площі поселення, розмірами 40×35 м. В західній частині рову утворювався вхід шириною 4 м (рис. 1). Рів викопаний у жовтому материковому піску на глибині 2—3 м від поверхні. В розрізі він мав форму конуса з увігнутими стінками, в деяких місцях одна із стінок його була майже пряма. Ширина рову зверху 3—4 м, біля дна — 40 см (рис. 4). Він існував, мабуть, недовго, десь у першій половині VII ст. н. е. він був уже засипаний. В засипці його чітко можна простежити прошарки сірого та жовтого піску. У верхніх шарах засипки зустрічались уламки кераміки

(миски, горщики, черпаки) ранньоскіфського часу, аналогічні знайденим у шарі VII—VI ст. до н. е. цього ж поселення.

Наявність площі, оточеної ровом, на поселенні чорноліського часу дозволяє припустити, що ця споруда якоюсь мірою подібна малим круглим укріпленням городищ чорноліського часу південної частини лісосте-

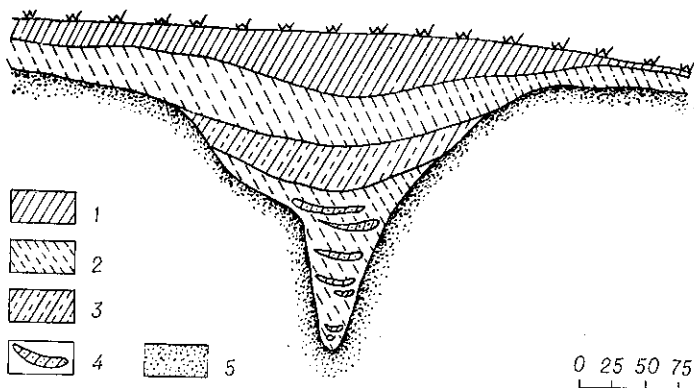

Рис. 4. Розріз стародавнього рову:

1 — гумусовий пісок; 2 — коричневий пісок; 3 — темно-сірий пісок; 4 — прошарки коричневого піску; 5 — материк.

пового Правобережжя. Укріплення, оточені навкруги валом із дерев'яною стінкою та ровом, являли первісну основу кожного чорноліського городища. Площа багатьох з них за своїми розмірами аналогічна останньому. Так, площа Московського городища дорівнює 30×45 м, довжина та ширина Голов'ятинського і Калантаєвського городищ не перевищує 40 м^2 ³. Внутрішня площадка цих малих укріплень здебільшого була не заселена, і життя зосереджувалось за їх межами.

Залишки двох жител з культурним шаром чорноліського часу відкриті на південний захід та на схід від рову. Ні форму жител, ні їх конструкцію, ні розміри виявити не вдалося. Це наземні споруди, стіни яких були зроблені з дерев'яного каркаса і обмазані з обох боків глиною. Перше з них знаходилось на віддалі 45 м на схід від рову, на глибині 0,4 м від поверхні, в сірому піску, насиченому попелом (розкоп II, 1958 р.). Від нього залишились лише два окремих завали слабо випаленої глиняної обмазки від стін з відбитками жердин, залишки вогнища та накопичення кераміки.

Два завали глиняної обмазки, розмірами $1,5 \times 0,6$ м та $3 \times 1,5 \times 3$ м, товщиною в середній частині 20 см, лежали на віддалі 1 м один від одного по лінії північний захід — південний схід. Під одним із них (південним) знайдені великі уламки стінок горщиків, під іншим — скупчення невеликих каменів (5—10 см), між якими зустрічались фрагменти горщиків. За 25 см на північний схід від завалу № 1 знаходилось скупчення розбитих глиняних горщиків. Вони лежали серед шматків глиняної обмазки, глиняних вальків та каменю в один-два ряди, займаючи площу $2 \times 1,5$ м.

Можливо, до цього житла належать залишки печі, яка знаходилась за 3 м на схід від розвалу стін житла. Від печі збереглися бокова частина склепіння з дерев'яного каркаса та черінь. Черінь, овальної в плані форми мала вигляд роздрібленої в порошок обгорілої глини товщиною 10 см, на якій лежали шматки глиняної обмазки з відбитками тонких жердин від каркаса склепіння. Розміри черені 1×50 см.

³ А. И. Тереножкин. Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 14, 15.

Орієнтація — схід — захід. Нижче черені йшов шар попелу завтовшки 20 см. Піч зроблена на засипці стародавньої ями, розмірами 0,30×0,45 м і глибиною 0,5 м, що була засипана гумусованим піском. На дні ями знайдені невеликі камені, шматки глиняних вальків та уламки стінок глиняних горщиків.

Від другого наземного житла, відкритого в східній половині поселення (розкоп I, 1958 р.), залишилось лише зруйноване вогнище та залишки глиняної площадки, мабуть, від долівки. Остання мала вигляд плями зеленувато-сірого кольору, розмірами 2,15×1,7 м і товщиною 7 см, що лежала на передматериковому коричневому піску. Черинь вогнища діаметром 0,6 м була складена з каменю (пісковика) і великих уламків глиняних горщиків, характерних для чорноліського часу.

До чорноліського часу ми відносимо ще ряд ям (№ 4, 8, 9 з розкопу I, 1957 р., № 5, 18 з розкопу II, 1958 р.). Знайдені в них уламки горщиків відповідають кераміці розглянутих вище жител. Ями мали в плані форму восьмирірки, круглу або овальну, з прямими стінками. Деякі ями мали одні (№ 4, 8) або двоє східців (№ 9). Розміри ям різні: довжина 1,5—2,6 м, ширина 0,8—1,6 м, глибина від материка 0,5—1 м. Окремі ями певний час, напевне, були печами. Так, дно ями № 18 вимазане глиною, на якій лежав тонкий шар (5—6 см) вугілля, засипаний білим піском завтовшки 3 см, а зверху — кухонними покидьками. Особливістю цих ям є наявність в їх засипці великої кількості кісток та луски риби завтовшки зрідка 15—16 см. Крім уламків посуду в ямах знайдені камінь та кістки тварин.

Матеріал з шару чорноліського часу представлений, головним чином, уламками кухонного і столового посуду, подібного до посуду з пам'яток чорноліської культури лісостепового Правобережжя. Він складається з уламків посудин середнього розміру (діаметр вінець 15—26 см), з округлим тулубом, що звужується до дна, і відігнутими назовні вінцями. В одних горщиків вінця плавню відігнуті назовні, в інших — краще виділений вигин шийки. Вінця здебільшого прикрашені наскрізними проколами з внутрішнього боку. На багатьох з них є ще рельєфний валик на плічках, розчленований пальцевими ямками або гладенький (рідше). Замість валика іноді є пальцеві ямки (рис. 5, 1—5). Горщики глиняні, з домішкою дрібно товченого кварцу. Поверхня їх не зовсім рівна, в більшості — зі слідами згладжування, зрідка шорстка, темно-коричневого, жовтувато-сірого кольору, плямистого від випалювання.

Серед групи кухонного посуду цікавий великий фрагмент горщика, знайденого біля печі наземного житла (розкоп I, 1958 р.). Від інших він відрізняється яйцевидною формою тулуба та невисокими, під кутом поставленими до плічків вінцями. Посуд орнаментовано поясом пальцевих ямок на плічках (рис. 5).

Меншу групу складають уламки столового посуду кращої виробки. Це, насамперед, миски конічної форми, з трохи випуклими стінками і загнутими всередину плоскими або заокругленими краями. Поверхня мисок добре згладжена, коричневого або сірувато-жовтого кольору. Здебільшого вони не орнаментовані, але зустрічаються окремі фрагменти з проколами під краєм, відрізками нарізних ліній або слабо помітних канелюр, що спускаються від краю вінець до низу. Така форма і орнамент мисок добре відомі на городищах і селищах чорноліського часу в Правобережжі⁴ (рис. 5, 6—8).

Значне місце в групі столового посуду посідають уламки орнаментованих горщиків. Про їх форму можна говорити лише на підставі ана-

⁴ А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 77, рис. 26; Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко. Раскопки около сел Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 г.— КСИА АН СССР, вып. 8. К., 1959, стор. 23.

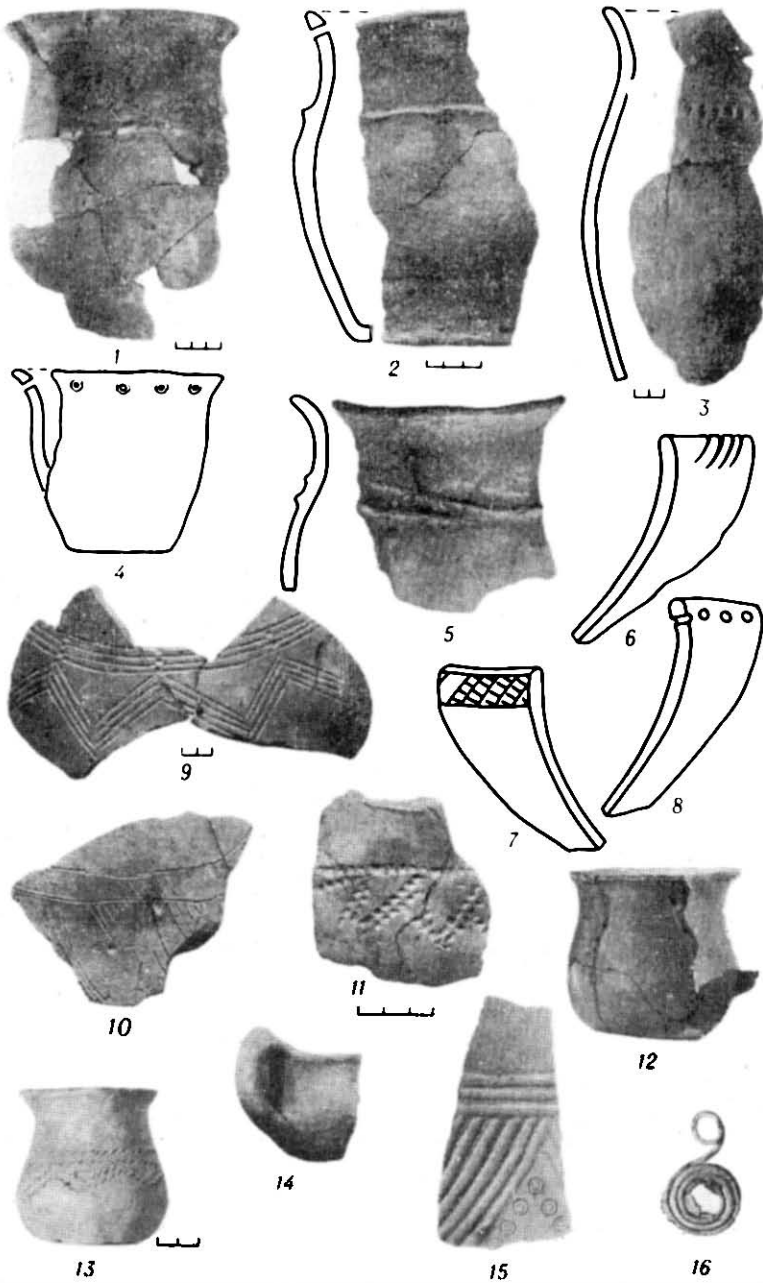

Рис. 5. Уламки посудин та бронзова сережка чорноліського часу.

логій з цілими горщиками, добре відомими на інших пам'ятках чорноліського часу в Правобережжі. Серед них є фрагменти стінок від горщиків великих і середніх розмірів типу корчаг з широким тулубом, що звужується до порівняно вузького дна, та чітко вираженою більш або менш високою, прямою або конічною шийкою, що плавно переходить у слабо відігнуті назовні вінця⁵. Якість виготовлення хороша. Глина щільна, з ледве помітними домішками дрібного піску. Поверхня добре

⁵ А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 77, рис. 51, 12, 21.

згладжена, світлого або темно-коричневого, чи жовтуватого кольору. Орнамент переважно на плічках у вигляді пояса прямих ліній і трикутників, що спускаються вершинами вниз, зроблених крупним або дрібним зубчастим штампом, канелюрами інших форм (колесо, S-видні знаки) (рис. 5, 9—11, 15).

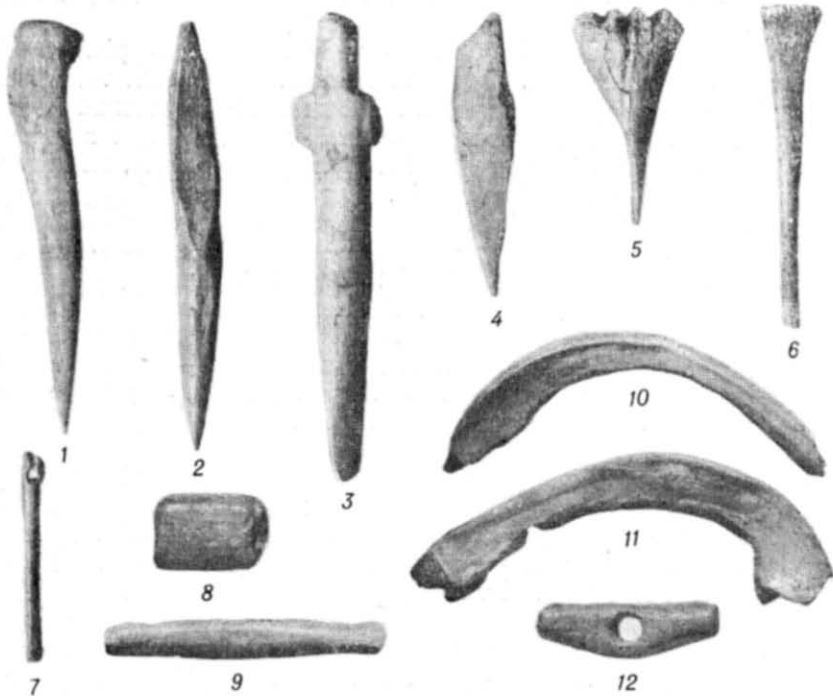

Рис. 6. Кістяні вироби чорноліського та ранньоскіфського часу.

Серед численних фрагментів столового посуду на особливу увагу щодо форми заслуговує розбитий малий горщик (діаметр вінець 5,5 см) з нижньої частини засипки рову. Він має біконічну форму, витягнену у верхній частині, з плавно відігнутими вінцями, добре згладженою поверхнею світло-жовтого кольору. Його прикрашено пояском трикутників, що звисають кутами вниз (рис. 5, 13). До чорноліського часу належать ще черпаки різних форм. Одні з них мають форму глибокої чашки (рис. 5, 12), інші — округлий тулуб та невисоку шийку. Ручки останніх мають короткий конічний виступ (рис. 5, 14). Аналогічні черпаки відомі серед знахідок на Суботівському городищі⁶.

Крім кераміки в різних місцях поселення зібрана незначна кількість кістяних виробів та поодинокі вироби із металу та каменю.

Предмети із кісток представлені проколками, шилами з видовжених трубчастих кісток тварин, іноді з епіфізами, ложилами з нижньої щелепи великої рогатої худоби, робоча частина яких значно заповірована, прясельцем, гарпуном та ін. (рис. 6, 1—12). Але не всі з них ми можемо впевнено віднести до чорноліського часу. Подібні вироби зустрічаються як на більш ранніх білогрудівських, так і на більш пізніх поселеннях скіфського часу. Достовірно до чорноліського часу належить тільки кістяний гарпун з обламаним шипом (рис. 6, 3). Аналогічні гарпуни знайдені на Московському та Лубенському городищах на Тясміні⁷. Серед металевих виробів до пізньої чорноліської культури

⁶ А. И. Терепожкин. Вказ. праця, рис. 40, 3; рис. 51, 16.

⁷ Там же, стор. 99—100, рис. 68, 1; 69, 3.

належить виявлена на селищі бронзова дротяна сережка у вигляді невеликої спіралі з гачком у центрі (рис. 5, 16). Аналогічні сережки з бронзовими та залізними гачками всередині і без них добре відомі серед пам'яток VIII—VII ст. до н. е. на Правобережжі⁸.

Вироби з каменю — терочники, зернотерки, точильні бруски — можуть бути однаково віднесені як до чорноліського, так і до ранньоскіфського часу.

Культурний шар ранньоскіфського часу зберігся в різних місцях північної частини поселення. До нього належать залишки трьох жител, трьох вогнищ, господарські ями та окремі невеликі скупчення кераміки.

Відкриті житла були трохи заглиблені у ґрунт. Одне з них (розкоп I, 1958 р.) мало прямокутну (4,8×4 м) в плані форму, витягнену по лінії північний схід — південний захід. Глибина його від сучасної поверхні (0,8 м) залягає в материк на 0,4 м. У північно-східній частині житла містилися східці висотою від долівки 0,3 м, що являли собою, мабуть, вхід в приміщення. В житлі знайдені залишки глиняної печі, від якої збереглася частина черені, що лежала на долівці, і залишки склепіння від неї, зробленого з дерев'яного каркаса. Черинь (70×60 см) являла собою перепалений шар глини товщиною 2—5 см, перекритий зверху шаром вугілля товщиною 11 см. В засипці житла була знайдена велика кількість уламків ліпних посудин, кісток тварин, риб'ячих кісток та луски, каміння.

Два житла простежувались лише по залишках печей і накопиченню біля них великої кількості культурних знахідок. В одному з них (розкоп IV, 1958 р.) знайдена піч з передпечною ямою. Піч являла собою пляму випаленої глини, витягнену із південного сходу на північний захід, розмірами 1,95×0,9 м і товщиною в середній частині до 2,2 см, а по краях до 5 см. Передпечна яма примикала до печі з південно-західного боку. Вона складалася з двох ям діаметром 1 м і глибиною 0,58 і 0,75 м, що з'єднувалися між собою. В ямах знайдено багато шмагків перепаленої глиняної обмазки, мабуть, від склепіння печі, що впало. Біля печі лежала зернотерка овальної форми (48×33 см) з пісковика, терочник та численні уламки кераміки. Із західного боку печі культурні знахідки перекривали стародавній рів, контури верхньої частини якого чітко простежувались у розрізі стінки розкопу. За 4 м на північ від описаного житла в траншеї, що була вирита для виявлення рову (траншея Б, 1968 р.), на глибині 0,6 м, в шарі гумусного піску, що частково перекривав верхній шар засипки рову, знайдено багато уламків простого і лощеного посуду ранньоскіфського часу.

Залишки печей, невеликі скупчення ранньоскіфської кераміки знайдені і на інших ділянках селища. Так, в північно-східній частині поселення, на віддалі 4 м одна від одної, відкрито три печі (розкопки I, II, 1957 р.). Всі вони стояли на передматериковому ґрунті і за своєю конструкцією близькі між собою. Уявлення про їх побудову може дати піч № 1. Це піч овальної форми (1,2×0,9 м), орієнтована по лінії північ — південь. Челюсті печі шириною 0,45 м розміщені з заходу. Черинь на глибині 0,8 м від сучасної поверхні піщана. Основою стін склепіння був глиняний валик шириною до 20 см і товщиною 3 см, поверхня якого зглажена і трохи похила до центра. Склепіння печі являло собою завал великих і дрібних випалених уламків глиняної обмазки, внутрішня поверхня яких трохи увігнута і потріскана від вогню. Шматки обмазки лежали хаотично, шаром завтовшки 35—40 см. Якусь роль в конструкції печі, мабуть, відігравав і камінь, що лежав між розвалом обмазки склепіння. Біля кожної з цих печей було по одній ямі. Ями в плані мали

⁸ Є. Ф. Покровська. Кургани передскіфського часу в басейні Тясмин.— Археологія, т. VIII. К., 1953, стор. 133, рис. 3, 5; А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 159, рис. 105—106, 1, 2, 4, 9.

форму восьмирірки, меншу частину яких займали східці. Яма печі № 1, розмірами $29,98 \times 0,8 - 0,6$ м, орієнтована по лінії захід—схід. В меншій її половині стояли східці, що вели до дна основної ями. Східці, дно ями і простір вздовж стін шириною 0,2 м були заповнені землею, а середина великої ями — білим річковим піском завтовшки 0,5 м. Білий пісок діаметром 1 м, товщиною 3 см заповнював і яму біля печі № 2. Розміри цієї ями: $1,3 \times 0,8 - 0,6$ м. Під білим піском в ямі лежав гумусний пісок з вуглинками, уламками печини, уламками лісного посуду, з яких вдалося склеїти один горщик і половину миски.

Третя піч від перших двох відрізнялась наявністю глиняної черені. Черень відкрита на глибині 0,65 м від поверхні і являла собою шар випаленої глини з гладенькою поверхнею, розмірами $0,9 \times 0,6$ м, завтовшки 0,5 м. Нижче черені лежав шар сильно перепаленого піску завтовшки 0,08 м, шар світлого піску з вуглинками. Перед піччю була яма, що мала неправильну овальну в плані форму, розміри $0,80 \times 1,15$ м. Глибина ями 0,45 м від поверхні. Яма частково заходила під піч. В її засипці знайдено велику кількість штампів глиняної обмазки, мабуть, від склепіння, що впало, а також вугілля, уламки глиняного посуду і кістки тварин. Східна частина ями, яка заходила під піч, була заповнена попелом, що вигрібали з печі.

Залишки вогнища, що мали вигляд скупчення уламків глиняної обмазки, перемішаної з землею та вугіллям, знайдено на глибині 0,35 м (розкоп I, 1958 р.).

До ранньоскіфського часу належить ще ряд ям, а також окремі скупчення глиняного посуду. Ями в основному мали круглу або овальну в плані форму діаметром 0,7—0,8 м і глибиною від поверхні 0,15—1,25 м. В одних ямках стінки вертикальні, в інших — звужувались або розширювались до дна. Деякі ями мали одні або двоє східців, що містилися в різних частинах. Знайдені ями подвійні та потрійні, що з'єднувалися між собою вузькими перешийками. Ями заповнені гумусованим піском, в якому знайдені кістки тварин, а в деяких — скупчення кісток та луски риб (ями № 5, 12, 13 — розкоп II, 1958 р.; № 13, 25 — розкоп III, 1958 р.). Кераміка, знайдена в засипці ям, представлена переважно окремими фрагментами різного посуду. Так, в ямі № 6 (траншея 2, 1958 р.) знайдено два великих уламки рустованого горщика. Крім кераміки в ямах зрідка трапляються вироби з каменю. Так, в ямі № 7 (розкоп III, 1958 р.) виявлена половина зернотерки. Тільки в одному випадку (яма № 13, розкоп II, 1958 р.) знайдено уламок бронзової бляшки із зображенням голови барса. Інколи в ямах трапляються залишки вогнища, про що свідчить значний шар вугілля завтовшки 5—20 см (яма № 12, розкоп II, 1957 р.; яма № 13, 18, розкоп I а, 1958 р.). Шар золи та вугілля в ямі № 13 лежав на глиняній підмазці в заглибленій середній частині ями. Шар сажі товщиною 5—6 см в ямі № 18 також знаходився на глиняній підмазці дна ями.

Скупчення уламків горщиків ранньоскіфського часу, що лежали на площі діаметром до 1 м, відкрито в траншеї V (1958 р.). В траншеї III (1958 р.) на глибині 0,4 м знайдено велику роздавлену миску і біля неї роздавлений горщик.

Матеріал, зібраний серед залишків описаних вище пам'яток, представлений в основному уламками лісного посуду і численними виробами із бронзи та заліза.

Серед керамічних знахідок переважають фрагменти простих кухонних горщиків, представлених чотирма основними типами.

До першого типу відносяться горщики середніх розмірів, близькі за формою до горщиків чорноліського часу. Вони мають слабо опуклий тулуб, що звужується до дна, більш або менш високу шийку, яка плавно переходить в слабо вигнуті назовні вінця. На відміну від горщиків чорноліського часу, які прикрашались проколами під краєм та валиковим

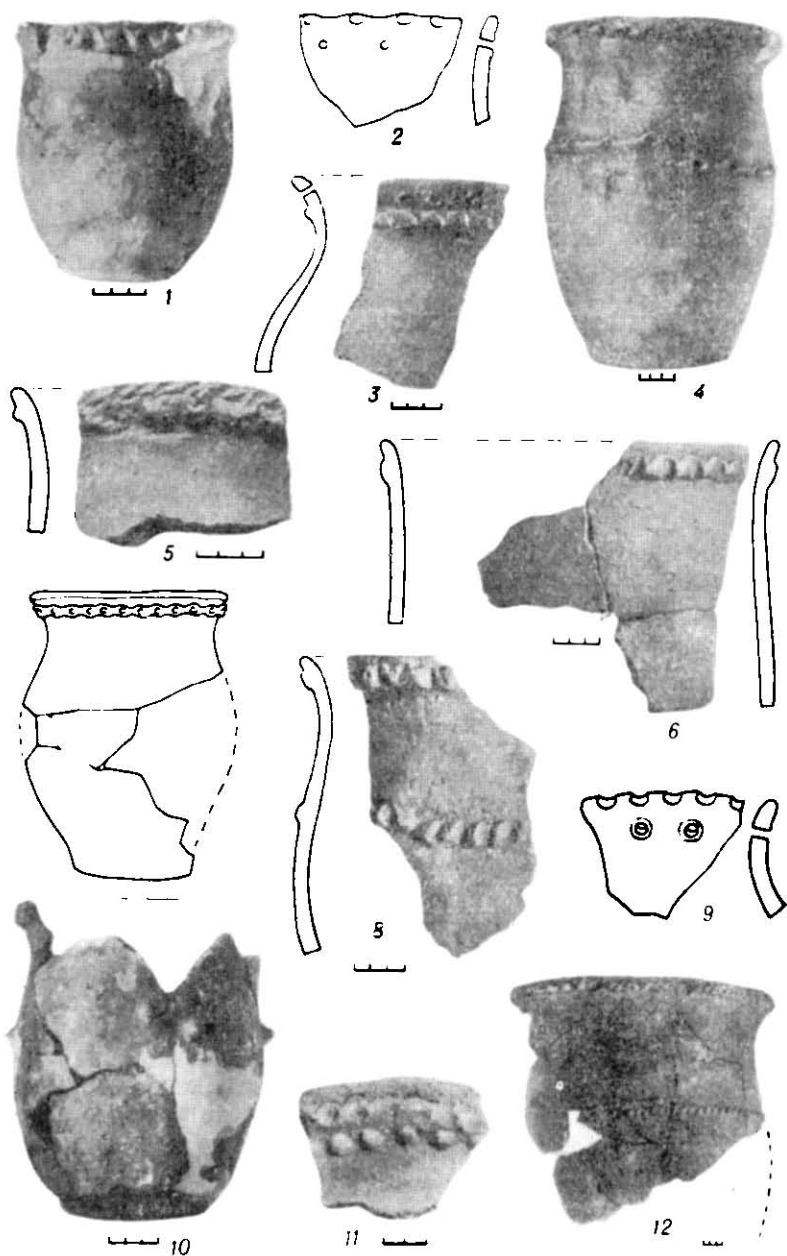

Рис. 7. Простий посуд ранньоскіфського часу.

пояском тільки на плічках, горщики ранньоскіфського часу орнаментовані двома валиками — на плічках або трохи нижче на тулубі і під вінцями та проколами (рис. 7, 8). Такий горщик знайдено в траншеї V серед культурного шару. Поверхня його сіра, ретельно згладжена, глина з мало помітними домішками піску. Плічка горщика (рис. 7, 4) оздоблені тонким наліпним валиком, кінці якого заходять один за другий. До цього типу належить фрагмент великого горщика з ями № 13 (траншея II, 1958 р.), орнаментований двома валиками, розділеними пальцевими защипами, що розміщені під вінцями та по тулубу, і проколами. Посудина відрізняється незвичайною виробкою поверхні. У верхній частині, від краю вінця до другого пояса на плічках, поверхня його шорстка, чер-

вонуато-коричневого кольору, а від плічок до низу рустована (рис. 7, 12). Техніка виробки поверхні рустом, що поширена на захід від Придніпров'я, не характерна для Правобережжя, але в окремих випадках зустрічається як в скіфський, так і в більш ранній час⁹.

До другого типу належать невеликі, більш приземисті горщики, прикрашені валиком під вінцями (рис. 7, 1, 10). Один з них оздоблений валиком біля краю вінець та чотирма парними шишечками на плічках.

До третього типу відносяться горщики середніх розмірів (діаметр вінець 18—25 см), з опуклим тулубом і більш чітким вигином шийки. Діаметр вінець більший за діаметр дна. Горщики прикрашені наліпним валиком під вінцями та проколами на валику або над ним. Поверхня шорстка, в глині є домішки піску, рідше — зерна кварцу та шамоту (рис. 7, 3, 7). Є кілька уламків, прикрашених ямками або нарізками по краю вінець та наколами, які утворюють зовні опуклини у вигляді горошин; є горщики зовсім без орнаменту. В останніх поверхня згладжена, а інколи і підлощена (рис. 7, 2, 3, 9, 11).

До четвертого типу відносяться уламки великих посудин (діаметр вінець до 30 см) у вигляді широкої банки з прямими стінками і невиділеними прямими або слабо відігнутими назовні вінцями (рис. 7, 6). За орнаментом, обробкою поверхні та складом глини вони аналогічні горщикам другого типу. Уламки таких посудин добре відомі на пам'ятках скіфського часу в Правобережжі, а повну їх форму можна уявити лише при зіставленні з горщиками, знайденими на пам'ятках Придніпров'я або сусідніх територій. Так, аналогічний горщик знайдено у шарі VI ст. до н. е. на Хотівському городищі під Києвом¹⁰. Він має форму банки (висота 27 см) з прямими стінками, що звужуються до дна. Діаметр дна трохи менший від діаметра вінець. Його орнаментовано двома валиками — один під вінцями, другий на тулубі — та проколами. Аналогічні горщики добре відомі в пам'ятках Західної Подолії¹¹. Можливо, що частина знайдених фрагментів від горщиків зі слабо відігнутими вінцями належала посуду описаного типу, нижня половина яких конічно звужується до порівняно вузького дна. Уламки такого горщика знайдені в ямі VII ст. до н. е. на Жаботинському селищі¹².

До групи столового посуду відносяться уламки мисок, черпаків і незначна кількість фрагментів орнаментованих корчаг.

Миски великих і середніх розмірів (діаметр вінець 20—38 см), звичайних для ранньоскіфського часу форм: глибоко конічні або полусферичні із загнутими всередину або прямими краями. Край мисок в одних заокруглені, в інших — прямо- або косо зрізані, стінки зрідка зверху потовщені і край широкого зрізу виступають по боках. Зовнішня поверхня мисок здебільшого сірувата, гладенька, внутрішня підлощена, чорна. Основний орнамент мисок — наколи, нанесені з внутрішнього боку, утворюють зовні опуклини у вигляді «горошин». Такі «горошини» поєднуються іноді з відрізами валиків, що звисають вниз або виступають над краєм. Відрізки валиків на деяких уламках створюють самостійний орнамент. Зустрічаються уламки, прикрашені під краєм проколами, короткими відрізами ліній, що зроблені різьбою по зрізу краю або зубчастим штампом (рис. 8, 11—13). Миски аналогічної форми й орнаменту характерні для ранньоскіфського часу пам'яток лісостепового Правобережжя та Ворсклі¹³. Особливістю мисок Хрещатикського поселення на Канів-

⁹ Є. Ф. Покровська, Е. А. Петровська. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка.— Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 138, рис. 2.

¹⁰ Розкопки Є. О. Петровської в 1965 р. Фонди ІА АН УРСР.

¹¹ А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья.— МИА, № 64. М., 1958, рис. 7, 1, 3; 9, 51.

¹² Розкопки Є. Ф. Покровської в 1965 році. Фонди ІА АН УРСР.

¹³ М. І. Вязьмітіна, Є. Ф. Покровська. Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина.— АП, т. VI. К., 1958, стор. 43, табл. II, 1—4; Г. Т. Ковпаненко. Племена скіфського часу по Ворсклі. К., 1967, рис. 52, 15, 20, 25.

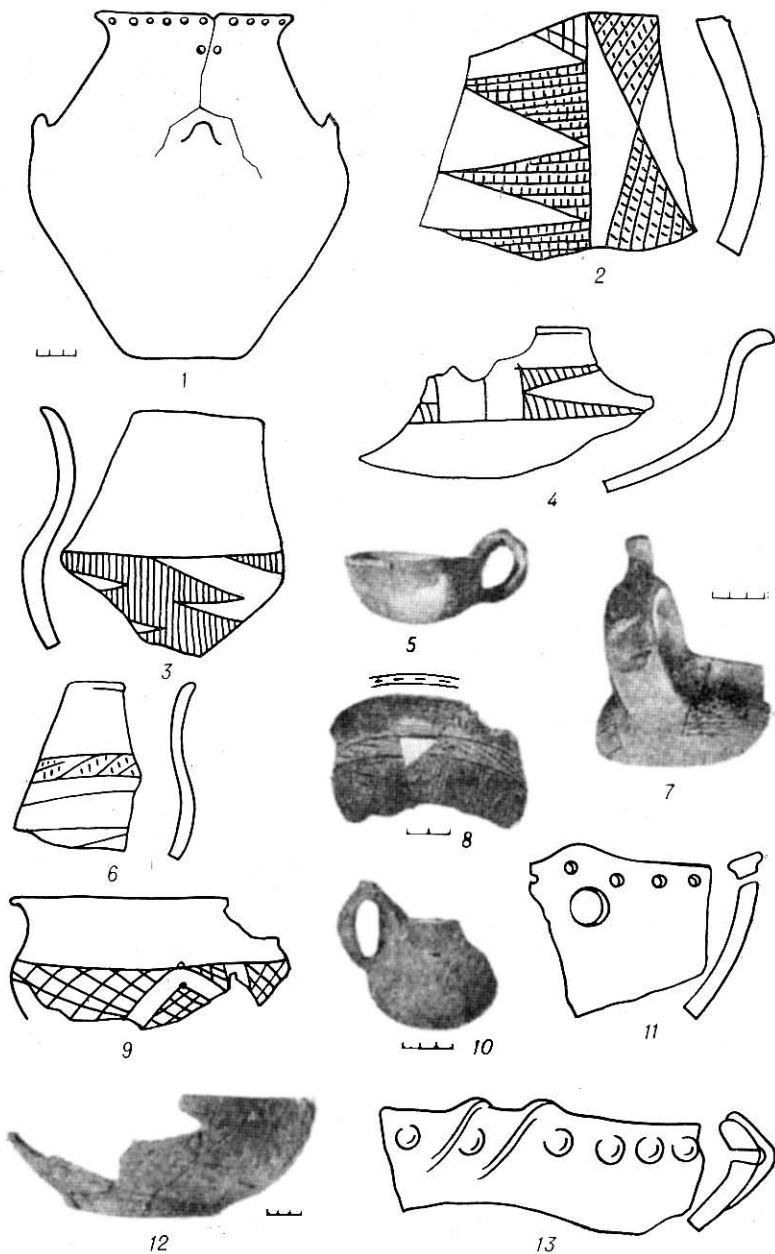

Рис. 8. Лощений посуд ранньоскіфського часу.

щині є наявність двох великих круглих дірок (діаметром до 2 см), розміщених трохи нижче вінець з протилежних боків. Їх зроблено по сирій глині в стінках миски до випалу, з зовнішнього боку обведено бортиком, що виступає. Аналогічні миски добре відомі серед матеріалів з розкопок Трахтемирівського городища¹⁴. Подібна миска знайдена О. І. Тереножкіним у 1953 р. під час археологічної розвідки на Канівщині¹⁵.

Значну групу столового посуду становлять уламки черпаків (рис. 8, 4—10). Більшість з них має глибоку чашечку S-видного профілю з пе-

¹⁴ Розкопки Г. Т. Ковпаненко 1964—1968 рр. Фонди ІА АН УРСР.

¹⁵ Розвідка О. І. Тереножкіна в басейні р. Рось в 1953 р. Фонди ІА АН УРСР.

тельчастою ручкою, яка закінчується виступом циліндричної форми або з розширеною голівкою у формі цвяха, або відігнутих назовні у формі великого пальця. На дні чашечки, в центрі, розташована невелика ямка. Такі черпаки, великі й малі (діаметр вінець 12—25 см), тонкостінні, доброго виготовлення, мають гладеньку, іноді підлощену поверхню темно-сірого або, рідше, сірувато-коричневого кольору. Прикрашалися вони різним орнаментом із заштрихованих сіткою трикутників, ромбів, що утворюють пояс, який охоплює плічка черпака. Різний орнамент сполучається іноді з круглими штампованими ямками. В окремих випадках помітні сліди білої інкрустації. Заштриховані сіткою ромби або овали прикрашають і зовнішню поверхню ручок черпаків. Частина уламків належить черпакам без орнаменту, більш простого виготовлення, з гладенькою сіруватою поверхнею. Вони мають неглибоку чашечку зі слабо виділеними краями і відтягнуту назад петельчасту ручку з невеликим виступом. Зустрічаються фрагменти черпаків іншої форми. Є уламки з високою, циліндричної форми шийкою і кулястим тулубом, масивна, кругла в розрізі ручка, з відламаним виступом, трохи підіймається над краєм. Великому, грубої виробки черпаку, належить уламок масивної ручки з виступом у вигляді круглої потовщеної кнопки.

Меншу кількість уламків становлять чорнолощені корчаги. До них відносяться фрагменти з прямою високою шийкою, що плавно переходить в широко відігнуті назовні вінця або закінчується короткими, трохи потовщеними відігнутими назовні вінцями. На деяких з них під краєм знаходиться ряд проколів. Корчазі середніх розмірів належить, мабуть, уламок округлого плічка, прикрашений широким поясом орнаменту із заштрихованих кутів (рис. 8, 2). Знайдені також уламки орнаментованих горщиків, які нагадують за формою описані вище, але менших розмірів. Один із таких уламків від горщика з опуклим тулубом, що звужується до дна. У верхній частині корпус плавно переходить у широку шийку з плавно відігнутими назовні вінцями. Різний орнамент складається із вертикальних заштрихованих смуг, які замикаються в широкий пояс.

Кубки, що поширені серед пам'яток VII—VI ст. до н. е. в лісостеповому Правобережжі, на досліджуваному поселенні представлені окремими знахідками (рис. 8, 3). Так, фрагмент темно-сірого лощеного кубка разом з уламками орнаментованих черпаків та кухонних горщиків знайдено в засипці стародавнього рову (траншея А, 1958).

Окремими знахідками представлений столовий посуд інших форм. Це горщик, знайдений в ямі № 10, біля печі № 2 (розкоп II, 1957 р.). Він має біконічний тулуб з округлими плічками та відігнуті назовні вінця. Висота горщика 28 см, діаметр вінець 18 см. Поверхня його підлощена, сіра, з коричневими плямами. Горщик орнаментовано рядом наколів, нанесених із зовнішнього боку, які утворюють на внутрішній поверхні опуклини, та чотирма плоскими шишками на плічках. Горщик розбитий вдавнину, і на шийці його просвердлені дві дірочки для скріплення (рис. 8, 1).

Описаний вище комплекс кераміки ранньоскіфського часу поселення поблизу с. Хрещатик знаходить прямі аналогії серед пам'яток кінця VII—VI ст. до н. е. більш південніших районів лісостепового Правобережжя, як, наприклад, поселення неподалік с. Жаботин і в ур. Тенетинка (розвідка О. І. Тереножкіна) та інші, і відрізняється від останніх одноманітними формами та простою орнаментациєю.

Крім уламків посуду на поселенні виявлено значну кількість дрібних виробів з глини (рис. 9, 13—22), серед яких багато, без сумніву, належить до ранньоскіфського часу. До них, насамперед, відносяться пряслиця різних форм та розмірів—біконічні, конусоподібні, кулевидні, циліндричні (рис. 9, 20—22). Цікавим є пряслице біконічної форми, прикрашене поясками зубчастого штампа біля основи та на перегині корпусу

(рис. 9, 20), кружки, зроблені із стінок горщиків, плоский кружок, що має вигляд блока з глибоким пазом та невеликі посудини. Подібні глиняні вироби добре відомі на поселеннях VII—VI ст. до н. е. Правобережжя та Ворскли.

До ранньоскіфського часу відносяться глиняні лячки, тиглі. Лячки грубого виготовлення мають вигляд глибокої, широкої ложки з ко-

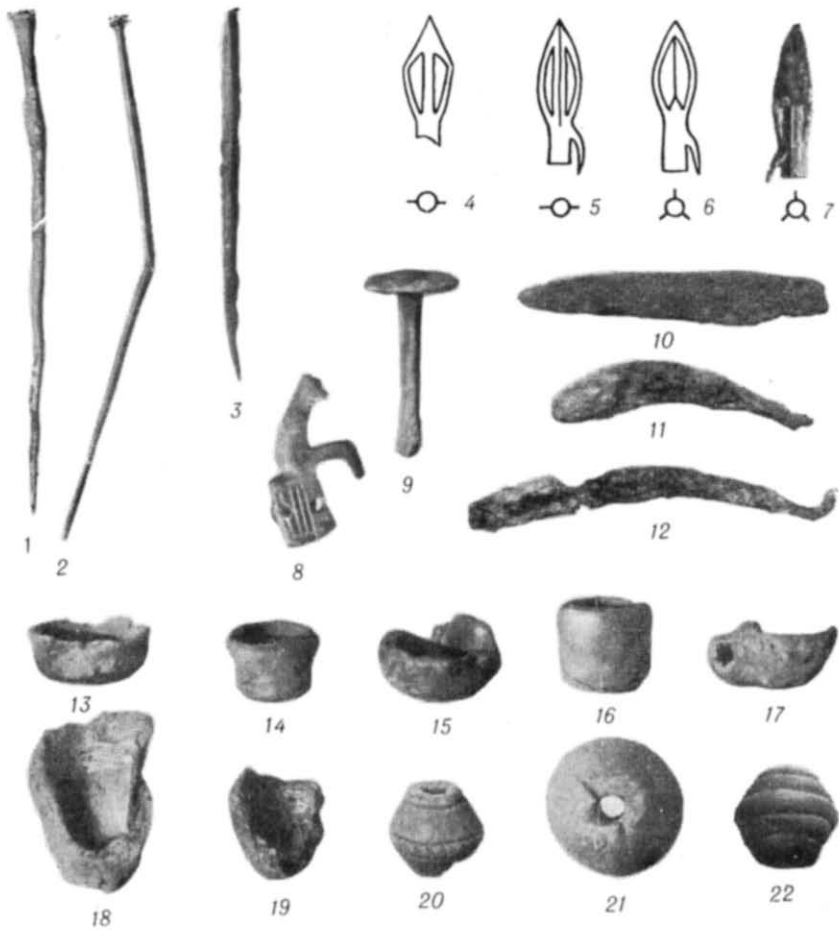

Рис. 9. Вироби з металу та глини ранньоскіфського часу.

ротким відростком, в який вставлялось руків'я (рис. 9, 17). Подібні лячки знайдені на поселеннях VIII—VII та VI ст. до н. е. в Середньому Подніпров'ї, на поселенні поблизу с. Жаботин на Тясмині, станції Шовкової в басейні Сіверського Дінця та ін.¹⁶ Тигельок малих розмірів, товстостінний біля дна, з плоско зрізаними краями. Подібні тиглі відомі і на поселеннях скіфського часу в Лісостеповому Придніпров'ї.

Невелику групу знахідок складають вироби із бронзи та заліза.

Вироби з бронзи представлені чотирма наконечниками стріл, трьома шпильками, шилом та малим уламком фігурної бляхи із зображенням голови барса (рис. 9, 8).

Наконечники стріл належать до ранньоскіфських типів. Найбільш ранньою з них є дволопатева, ромбічної форми, з відламанною втулкою, яка відома в Лісостепу серед пам'яток VII—VI ст. до н. е. (рис. 9, 4).

¹⁶ Б. А. Шрамко. Поселення скіфського часу біля станції Шовкова.— Археологія, т. XVI, стор. 185, рис. 3, 11.

Три інші наконечники, дво- і трилопатеві, з боковими шипами на втулці, існують протягом всього VI ст. до н. е. (рис. 9, 5—7).

Характерними для VI ст. до н. е. є знайдені на поселенні дві бронзові цвяхоподібні шпильки з малою напівкруглою шляпкою і рельєфними поясками у верхній частині стержня (рис. 9, 12). Третя шпилька, очевидно, бракована. Кінець короткого її стержня потовщений і деформований. Від останніх вона відрізняється широкою, сегментовидною шляпкою і відсутністю рельєфних поясків (рис. 9, 9). Шило у вигляді ромбічного в розрізі стержня, один кінець якого загострений, а інший — зрізаний (рис. 9, 3).

Серед залізних виробів на особливу увагу заслуговують два невеликих серпи (рис. 9, 11, 12), один з яких зберігся краще. Він має вигляд зігнутої платівки довжиною 10,5 м, шириною 1 см, один кінець її вузький і закінчується слабо зігнутим гачком, а інший більш широкий, трохи закруглений, незначна частина його обламана. Другий серп такий самий, але з більш вигнутою спинкою. Аналогічні залізні крюкасті серпи в Лісостеповому Придніпров'ї — найбільш ранні. Вони повторюють форму малих бронзових серпів, поширених на цій території в передскіфський період¹⁷. Подібний описаному вище залізний малий серп зі слідами дрібних зубців на робочій частині знайдено на Жаботинському поселенні¹⁸ та на Пастирському городищі¹⁹.

Близькі за формою крюкасті серпи поширені і на Лівобережжі, на пам'ятках VI—V ст. до н. е.²⁰

До раннього скіфського часу належать і два залізних ножі з поселення. Вони мають вигляд вузької платівки із слабо вигнутою спинкою і трохи звуженим коротким черенком (рис. 9, 10).

Таким чином, поселення поблизу с. Хрещатик може бути датоване кінцем VIII—VI ст. до н. е. і поки що є єдиною пам'яткою чорноліського часу в Лісостеповому Правобережжі, життя на якому продовжувалось і в ранньоскіфський час. Всі відомі нам до цього часу чорноліські поселення, як правило, припиняють своє існування десь у першій половині VII ст. до н. е.; в ранньоскіфський час з'являються нові. Найвищий в культурному шарі поселення поблизу с. Хрещатик чистих комплексів чорноліського і ранньоскіфського часу, а також уламків кераміки ранньоскіфського часу в верхніх шарах засипки чорноліського рову дозволяє припустити на цьому селищі якісь перерви в житті.

Зараз на Канівщині крім селища поблизу с. Хрещатик відомо три чорноліських і 17 ранньоскіфських поселень. Вони розміщені на схилах надзаплавної тераси (два поселення неподалік с. Гарбузин), на піщаних мисах або островах серед заболоченої пойми на р. Рось (поселення недалеко від с. Дабівка, Набутів та ін.)²¹. Кераміка з цих поселень аналогічна кераміці ранньоскіфського часу Хрещатикського поселення.

Знахідки залізних серпів, терочників, зернотерок на селищі поблизу с. Хрещатик вказують, що основним заняттям населення було землеробство. Немала роль належала і рибальству, про що свідчать кістяний гарпун і велика кількість риб'ячих кісток та луски. Кістки тварин вказують і на розвиток скотарства. Однак погана збереженість їх не дозволяє визначити склад табуна.

В VI ст. до н. е. життя на поселенні припиняється. Знайдені в основному культурному шарі окремі уламки горщиків черняхівської культури

¹⁷ А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 142—144.

¹⁸ Фонди ІА АН УРСР.

¹⁹ ДП, вып. П. К., 1899, табл. IV, 83.

²⁰ П. Д. Либеров. Лесостепные культуры скифского времени.— МИА, № 113. М., 1962, стор. 41, рис. 9, 1, 2.

²¹ Д. Т. Березовец. Отчет о разведке по р. Рось в 1956 г.— НА ІА АН УРСР, № 1956/12—Б; В. Г. Петренко. Отчет о разведках, проведенных в Каневском районе в 1958 г.— НА ІА АН УРСР, № 1958/1-В.

мали випадковий характер і тільки в VI—VIII ст. н. е. життя на поселенні знову відновлюється. В селищі відкриті залишки двох землянок, кам'яні вогнища і уламки горщиків ранньослов'янського часу.

Землянка № 1 відкрита в північно-східній частині селища (розкоп III, 1958 р.) на глибині 0,75 м від сучасної поверхні. Дно землянки було заглиблене у ґрунт і перекривало собою три стародавні

— 1

— 2

Рис. 10. Посудини VI—VIII ст. н. е.

ями, що виступали темними плямами (на світлішій плямі землянки). Контур житла добре простежувався тільки з північної і східної сторін. Незважаючи на погане збереження, з'ясувалось, що землянка мала прямокутну в плані форму, розмірами 4×3 м, витягнену з південного сходу на північний захід. В ній відкрито залишки двох стовпів діаметром 0,3—0,35 м, що знаходяться по одній лінії: один біля південно-східного кутка, на віддалі 0,5 м від краю, інший на 0,3 м на захід від нього. Обидва стовпи заглиблені в материк на 0,5—0,7 см, займаючи частково і верхній шар засипки стародавньої ями. У північно-західному кутку землянки виявлено залишки зруйнованого вогнища, яке являло собою розвал каменів середніх і малих розмірів, між якими знаходились уламки простих горщиків з шорсткою грубою поверхнею. Товщина завалу 12—15 см. В середній частині під каменями в піску була невеличка ямка. Пісок обпечений, рожевого і коричневого кольору. На захід від другого стовпа, на дні землянки лежали уламки біконічного горщика.

Землянка № 2 розташована на південний захід від першої, на глибині 0,75 см від поверхні. Відкрита частково. В розрізі західної стінки розкопу чітко визначився контур землянки, розміром з півдня на північ 1,6 м, і частина кам'яного вогнища, аналогічного знайденому в землянці № 1.

Залишки вогнища такого самого типу, складеного з невеличких каменів, були відкриті в середній частині поселення на глибині 0,65 м (траншея V, 1958 р.). Іншу конструкцію мало вогнище, розміщене в західній частині цієї самої траншеї. На глибині 0,75 м знайдений розвал печі, складений із каменю, з глиняною черенню. Черень, зроблена на материк, являла собою площадку випаленої глини овальної форми, розміром 0,85 м (захід—схід) та 0,5 м (північ—південь) і товщиною 3 см. У східній частині черені було устя. Навколо черені збереглися залишки стінок печі, складеної із каменю. Між камінням — уламки горщиків.

Знайдені при розкопках горщики представлені двома типами: біконічні, з невиділеними прямими вінцями, грубого виготовлення, та горщики з високо поставленими плічками, що плавно переходять в короткі прямі вінця, кращого виготовлення (рис. 10, 1, 2). Землянки з кам'яними вогнищами і знайдені в них горщики характерні для слов'янських поселень Правобережного Середнього Подніпров'я VI—VIII ст. н. е.²²

²² П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, стор. 253, рис. 73, 75.

Е. Ф. ПОКРОВСКАЯ, В. Г. ПЕТРЕНКО,
Г. Т. КОВПАНИНКО

Поселение VIII—VI вв.

до н. э.

Близ с. Крещатик
на Каневщине

Резюме

Поселение расположено на песчаном мысу среди заболоченной поймы, на правом берегу оз. Обыштын, в районе нижнего течения р. Рось. Открыто в 1956 г. В. Г. Петренко. Исследовано в 1957—1958 гг. В. Г. Петренко, Е. Ф. Покровской, Г. Т. Ковпаненко. Поселение многослойное. Кроме культурных слоев чернолесского и раннескифского времени, которые являются основными, здесь найдены фрагменты керамики эпохи бронзы, черняховской культуры и раннеславянские землянки VI—VIII вв. н. э.

К чернолесскому времени принадлежат остатки древнего рва, два наземных жилища и ряд хозяйственных ям. Ров, находящийся в средней части поселения, ограничивал площадку размером 40×35 м. Наземные жилища, от которых сохранились остатки деревянных глинобитно-каркасных стен, находились за пределами рва.

К раннескифскому времени относятся три полуземлянки с каменными очагами внутри, надворные печи с каркасным сводом и предочажными ямами и много различных ям, в том числе и хозяйственные.

Раскопки дали интересный комплекс кухонной и столовой посуды, которая находит полные аналогии на чернолесских городищах и памятниках раннескифского времени в бассейне р. Тясмин. Изделия из металла и кости, найденные здесь, датируются VIII—VII и VI вв. до н. э.

К раннеславянскому времени принадлежат остатки двух землянок с каменными очагами внутри. Горшки, найденные в землянках, могут быть отнесены к VI—VIII вв. н. э.